

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.3>
УДК 3.21(477)

Ірина ГРАБОВСЬКА

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософії і геополітики НДІУ КНУТШ,
Україна, м. Київ,
провідний науковий співробітник
Музею книги і друкарства України, м. Київ

ORCID: 0000-0002-7416-9541

Email: grabovskai@ukr.net

УКРАЇНЬСЬКА ЛЮДИНА В ЧАСИ КАТАКЛІЗМІВ: ПОШУКИ ШЛЯХІВ ТА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Анотація. Досліджується проблема світовідчуття та світопереживання так званої «пересічної» української людини в часи історичних катаклізмів антропогенного походження. Акцентується увага на періодах національних катастроф XX та XXI століть у соціоантропологічних та смисложиттєвих вимірах. Наголошується на необхідності дослідження стану української людини періоду теперішньої російсько-української війни. Метою даної розвідки є аналіз суспільних настроїв, переживань, переконань та уподобань так званого «пересічного» українця (в советські часи – «простого українця») в кризові та катастрофічні, трагічні моменти історії, тобто в добу катаклізмів, а також шляхи та методи дослідження даної проблематики.

Робиться висновок, що самопочуття пересічної людини у часи катаклізмів (катастроф) – це стан постійного стресу та тотального страху, непевності і загроженості. Реальна здатність спільноти до виживання залежить від стійкості (фізичної та духовної) її громадян; їхнього патріотизму та здатності до опору ворогові; почуття любові до Батьківщини та відповідальності еліт; ефективного та професійного керівництва в надзвичайних умовах існування соціуму.

Вивчення проблеми переживання людиною катаклізмів є однією з базових наукових проблем світової соціогуманітаристики, оскільки світ вступив у добу активних трансформацій, часто непередбачуваних та неконтрольованих. Для сучасного українознавства проблема переживання катаклізмів українською «пересічною» людиною перетворюється на одну з найактуальніших як безпекова, економічна, політична, антропологічна тощо, зрештою – філософська, оскільки Україна сьогодні знаходиться в епіцентрі переоблаштування глобального світу. Дослідження даного питання вимагає спеціальної уваги до вже існуючої наукової аналітики та пошуку нових шляхів та методів вивчення проблеми.

Ключові слова: Україна, катастрофи антропогенного характеру, кризи, війна, пересічний українець, людська екзистенція.

Iryna GRABOVSKA

PhD, Senior researcher

department of philosophy and geopolitics of KNUTSH Scientific Research Institute,
Ukraine, Kyiv,

a visionary researcher

Museum of Books and Printing of Ukraine, Kyiv

THE UKRAINIAN PERSON IN TIMES OF CATAclysms: SEARCHING FOR WAYS AND METHODS OF RESEARCHING THE PROBLEM

Abstract. *The article examines the problem of the worldview and inner experience of the so-called "average" Ukrainian person in times of historical cataclysms of anthropogenic origin, focusing attention on the periods of national catastrophes of the 20th and 21st centuries in socio-anthropological and meaningful dimensions. The author emphasizes the need to study the state of Ukrainian people during the current Russian-Ukrainian war. The purpose of this investigation is to analyze the social attitudes, experiences, beliefs and preferences of this Ukrainian (in Soviet times - the "ordinary Ukrainian") in tragic moments of history, that is, in the age of cataclysms, as well as the ways and methods of researching this problems.*

The article concludes that the well-being of the average person during cataclysms (catastrophes) is a state of constant stress and total fear, uncertainty and danger. The real ability of a community to survive depends on the resilience (physical and spiritual) of its citizens; their patriotism and ability to resist the enemy; a sense of love for the Motherland and the responsibility of elites; effective and professional leadership in the extraordinary condition.

The study of the problem of human experience of cataclysms is one of the basic scientific problems of world socio-humanitarian studies, since the world has entered the era of active transformations, often unpredictable and uncontrolled. For modern Ukrainian studies, the problem of the experience of cataclysms by the Ukrainian "average" person turns into one of the most relevant as a security, economic, political, anthropological, etc., ultimately philosophical problem, since Ukraine today is at the epicenter of the reorganization of the global world. The study of this issue requires special attention to already existing scientific analytics and the search for new ways and methods of studying the problems of community existence.

Keywords: *Ukraine, man-made disasters, crises, war, the average Ukrainian, human existence.*

Постановка проблеми. Українська історія, яку, як відомо, не можна читати без броду (В. Винниченко) і у ХХ-ХХІ століттях, коли принципово змінилась сама якість історичних подій, не в останню чергу через те, що «відбулося повстання мас» (за Ортегою-і-Гассетом), продовжує вражати як своєю трагічністю, так і власною героїчністю. Ці реалії знайшли відображення і продовжують досліджуватись у цілій низці найактуальніших робіт науковців як України, так і зарубіжжя. Так, праці Тімоті Снайдера про українські землі набули визнання не лише серед науковців-істориків, але й серед широкого загалу інтелектуалів, яких хвилює минуле, сьогодення та майбутнє найбільшої Східно-Європейської країни – України.

Значно менше, майже відсутні розвідки соціогуманітаристики, присвячені переживанню криз та катастроф так званою «пересічною» українською людиною. Проте, саме ця людина, її настрої, поведінка, переживання тощо створюють найпотужніше підґрунтя стійкості, зокрема, і життєздатності певної системи.

Зрештою, кардинальні зміни у житті як індивіда, так і спільноти відбуваються саме завдяки суб'єктам дії, тобто, реальним дієвцям певного часу. Український історик, політичний дисидент Валентин Мороз свого часу писав про це так: «...суттєва різниця не в тім, що один знає, а другий не знає. Суть – у градусі **емоційності**, з якою людина ставить себе до тієї чи іншої істини. Один просто знає це. Другий **живе** цим. Для одного дана істина є просто інформацією, знанням. Для другого – **откровеніє**, без якого життя втрачає сенс. Істина, розігріта в душі до певного «градуса», стає **цінністю**. Знання переростає у віру. І тільки тоді людина починає жити. Леся Українка називала цей стан **ОДЕРЖИМІСТЮ**. ...Одержимість – це зовсім окрема субстанція, необхідний порядок з іншими компонент для повноцінного

духовного життя. Можна мати великі духовні скарби – але їх просто не помітять, доки не візьметься за них **одержима** людина і не розтопить їх в горнилі своєї одержимості» [19, с. 7]. Тобто, спільнота повинна мати своїх поведирів-достойників, здатних повести («запалити» за В. Морозом) загал. Але і людей із громадянською патріотичною позицією повинна бути більшість, щоб процес від самого початку не був приречений на поразку. Іншими словами, щодо теперішнього часу ці розмісли трансформуються у наступні: можна мати героїчну армію, здатну оборонятися і перемагати, але в той же час втратити країну (В. Портніков), якщо суспільство в цілому не буде здатне на адекватні відповіді на виклики доби; не готове до справжнього опору ворогові; консолідації та ефективної взаємодії, а ще не матиме достойних керівників. Тому й опорність, стійкість і стан «пересічної» людини української спільноти має чимале значення, якщо не вирішальне, для досягнення реальних переможних результатів у сучасній російсько-українській війні. Як зазначає дослідник Л. Чупрій «...на сьогодні дуже актуальним є розгляд безпеки в більш широкому контексті, акцентуючи увагу на її людиновимірному гуманітарному змісті. Досліджуючи міжнародний досвід, слід зазначити, що і у вітчизняній науці останнім часом починає поширюватися широкий погляд на національну безпеку, яка не зводиться виключно до воєнних, політичних, економічних, енергетичних аспектів. Пріоритетного значення у системі безпеки (національної та колективної) набувають її соціокультурні та етнопонаціональні аспекти та роль і значення людини як суб'єкта національної безпеки» [25, с. 301].

Метою даної розвідки є аналіз суспільних настроїв, переживань, переконань та уподобань так званого «пересічного» українця (в советські часи – «простого українця») в кризові та катастрофічні, трагі-

чні моменти історії, тобто в добу катаклізмів, а також шляхи та методи дослідження даної проблематики.

Аналіз джерел та літератури. Беручись за дослідження вказаної проблеми, авторка статті цілком дає собі звіт, що тема є фактично неосязною і повинна ґрунтуватись на огроми опрацьованого матеріалу: від персональних свідчень учасників і спостерігачів подій; спогадів; соціологічних опитувань та аналітики на їхній основі; спеціальних наукових праць, зокрема і в першу чергу історичних, присвячених конкретним подіям; висновках соціально-психологічних досліджень та антропологічної філософії до широких філософських рефлексій та метатеорій.

Мабуть, неможливо взагалі віднайти загальний алгоритм реакцій чи дій масової людини на трагічні історичні події. Проте, самі ці реакції, проаналізовані та описані, дозволяють робити прогнози щодо майбутнього певної спільноти. Так, масовий спротив українського народу путінській навалі, особливо в її гарячій фазі цілком лаконічно можна висловити формулою генерала Валерія Залужного: «Нам ще буде важко, але вже ніколи не буде соромно». Іншими словами, український народ завдяки масовому героїзму в російсько-українській війні XXI ст. продемонстрував усьому світові свою суб'єктність, на відміну від російського народу, який, на думку більшості діючих політичних аналітиків, начисто позбавлений здатності бути суб'єктом сучасної історичної дійсності.

Видається, що для можливого шляху пошуку наукової істини у заданому напрямкові можуть слугувати на теперішній час розвідки, наприклад, присвячені Голодоморові – геноциду українського народу. Вже є певна кількість робіт, присвячених саме самопочуттю, екзистенціальному станові української людини періоду штучного голоду в Україні 1932-1933 років. Цій проблемі приділяли увагу вітчизняні науковці Н. Бем, М. Бондаренко, В. Борисенко, С. Дрвожук, Г. Капустян, Л. Коваленко, В. Маняк, І. Рева, Л. Слободян (Шеремета), О. Стасюк, В. Ятченко.

Окреме місце у цьому ряду досліджень займають праці відомого американського історика, політолога, громадського діяча Дж. Мейса «Ваші мертві вибрали мене» та «Україна: матеріалізація привидів» [8; 9]. Як відомо, його креативне та відповідальне ставлення до вивчення документів та свідчень родичів чи тих, хто пережив той страшний сталінський терор голодом, простимулювало у вже незалежній Україні ставлення до вивчення цієї трагедії як завдання державної ваги. Книги Дж. Мейса «Ваші мертві вибрали мене» [8] та «Україна: матеріалізація привидів» [9] стали класичними в сучасній Україні. Вони підштовхнули до цілої низки серйозних аналітичних розвідок, вивчення архівних справ, виступів у ЗМІ, які принципово змінили уявлення багатьох українців щодо сутності советського режиму та комуністично-більшовицької влади й ідеології загалом.

Низка сучасних досліджень Голодомору можуть стати підґрунтям для формування напрямків саме людиновимірних наукових розвідок з українсь-

кого сьогодення та історії [Див., напр.: 1; 2; 17; 20; 21; 22].

Наукова публіцистика також варта уваги при розгляді питання людської екзистенції у кризові та катастрофічні моменти історії [Див., напр.: 18; 22]. Так, серед найновішого на особливу увагу заслуговує науково-популярне видання авторства Ірини Рєви «По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій» [22].

Серед особливо вагомих наукових праць із зазначеної проблеми варто відзначити монографію В. Ятченка «Духовний світ української людини в часи Голодомору. Соціоантропологічні й смисложиттєві виміри Голодомору 1932-1933 років в Україні» [28]. Автор відзначає цікаву річ щодо досліджуваних реалій. Він пише, що при розгляді даної проблеми варто «...враховувати один істотний фактор. Було розуміння людини з боку теоретиків і практиків соціалістичного будівництва в СРСР, і було саморозуміння і самопочуття самих людей всередині цієї системи. Так ось аналіз глибинних характеристик людини через оці її самопочуття й самоосягнення – це вже *екзистенційна площина питання про сутність особистості. В нашому випадкові – особистості Голодомору*» [28, с. 110–111].

Варто погодитись із думкою дослідника про те, що це «...чи не найвагоміший (і мабуть чи не найважчий) для осягнення вимір духовного світу людини часів Голодомору, йдеться бо про смисложиттєві орієнтири людини, про місце смислів у людському житті. Саме тому слід хоч би кількома словами окреслити суть смислу і його роль в духовному світі людини» [28, с. 111].

Проте, у порівнянні з економічними, політичними, історичними, демографічними тощо розвідками з даного питання, робіт, присвячених індивідуальному переживанню Великого Голоду «пересічними» українцями, існує незначна кількість. Частково це можна пояснити тим фактом, що сама екзистенція української людини у цей час підпала під тотальне нищення, відбулося масове об'єктивування людини, перетворення її на річ, причому найменш цінну у порівнянні з державою, соціалізмом та його побудовою, машинами, озброєнням та їхнім масованим виробництвом. Так, наприклад, відомий факт, коли на запитання до советського чиновника високого рангу американського журналіста Г. Уільямса про порятунок вмираючих від голоду за рахунок хліба, який у держави був, той однозначно і категорично відповів, що «машини важливіші, ніж люди» [Цит. за: 28, с. 109].

Автори, чії роботи аналізують саме стан української людини в той страшний період української історії, на жаль, не поодинокий і не останній в складній українській історичній долі, констатують, що лише невеличка частка досліджень присвячена самопочуттю та саморефлексії людини Голодомору. Як зазначила авторка статті «Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932-1933 років» Лілія Слободян (Шеремета), «актуальність цього дослідження зумовлена

тим, що найчастіше науковці висвітлюють мотиви Голодомору (політичні, економічні, соціальні, етнічні тощо), а серед найбільш досліджуваних наслідків – демографічні. Духовні ж, ментальні та морально-психологічні наслідки досліджувалися побіжно, але вплив Голодомору на ці сфери людського життя незаперечний, тому що ці негативні зміни нинішнє суспільство відчуває й досі» [22]. Варто погодитись із вище наведеною думкою, адже після розпаду СРСР Україна характеризувалась не лише як постколоніальна, пост-тоталітарна, але й як постгеноцидна країна саме через пережитий її народом Голод 1932-1933 рр.

Для поглибленого розуміння та створення цілісної картини життєвих смислів та буття української людини у катастрофічні часи варто залучати і праці найвидатніших українських інтелектуалів, які вже стали класичними. Серед таких – розвідки Євгена Маланюка. Так, Є. Маланюк розробляв концепцію двох імперіалізмів: римського та монгольського типу. Ця концепція може посприяти розумінню специфіки існування України у стані колонії. Колоніальний стан формує специфічний тип масової особистості субальтерна, який і визначає потім вже і постколоніальну реальність країни. Для України і до цієї пори проблема постколоніальних трансформацій залишається однією з найактуальніших.

Римський або європейський імперіалізм, на думку Є. Маланюка, відрізняються терпимістю до інакшості та толеруванням чужих культур та вірувань. Натомість «монгольський» імперіалізм відрізняється тотальним контролем та нетерпимістю до чужого, для нього характерна війна як спосіб винищення інакшості та інакших. «...саме терор, як засіб і метода правління в колонії чи підбитій країні, терор, як головний інструмент адміністрації, – то істотна властивість імперіалізму типу «монгольського». Накидання своїх богів, своєї культури й мови з одночасним геноцидом, масове вирізування й винищення населення, руйнація цілих міст як осередків культури й історичної традиції, руйнування економіки й осілого (органічного) господарства, підтинання расового коріння, виселювання цілих областей, масове пересування людности, витереблювання місцевого органічного життя, вирізування на живім тілі народів штучних кордонів (що, в нечуваних розмірах відбувалося перед, в часі і після II світової війни!) – то дії і методи, притаманні, власне, імперіалізові «монгольському», – стверджує мислитель [16, с. 248].

На підтвердження думки Є. Маланюка щодо російського імперіалізму наводимо цитату зі спогадів про зустріч з американцями після перемоги у другій світовій війні М. Дорошенка («Українська трагедія. Спогади з Другої світової війни»): «На прощання підійшов до мене старшина і сказав: «Німеччина розбита. Війна скінчилась. Чому ж ви їдете сюди, на захід, до нас? Їдьте додому, до руских!» На таку наївну пропозицію я без вагання відповів: «Хто не хотів би їхати додому? Але ж ми не рускі, ми українці. Ми не хочемо ні нацизму, ані комунізму, а наша Україна окупована вже комуною. Повертатись від одного до

другого фашизму ми не маємо охоти. Ви комуни ще не знаєте, але як поживете тут, у Європі, то ви її узнаете теж» [10, с. 95].

Напрошуються самоочевидні паралелі з теперішньою політикою рашистської неоімперії на чолі з путінською владною клікою, яка підтримується російським «глубінним» народом (В. Сурков).

Продуктивним для вивчення питання самопочуття людини у кризові моменти історії, на думку авторки, є і застосування поняття «українська людина». Завдяки відомій філософській праці М. Шлемкевича «Загублена українська людина» [27] це поняття увійшло до наукового обігу українознавчої гуманітаристики і виявилось продуктивним. Під поняттям «українська людина» розуміємо певну абстракцію, що описує масовий тип особистості певної історичної доби. Саме від реакцій на події реальної історії цього масового типу зрештою залежить і доля самої України, народу, нації, спільноти і навіть окремих представників цього співтовариства. Історія доводить, що пасіонарії змінюють реальність. Проте, коли вони поодинокі, тоді приречені бути або будителями оспалого соціуму (у кращому разі), або жертвами репресій із боку існуючого режиму (у гіршому). Часто доля нагороджує таких людей обома вище названими ролями одночасно. Для тектонічних історичних зсувів потрібні об'єднання зусиль маси і провідників.

Також дослідження в галузі соціальної психології, філософської антропології можуть дати вагомий підстави для доформування цілісної картини світопереживання української людини епохи криз та катастроф [Див. про це, напр.: 7].

Формуючи принципові засади дослідження, варто дослухатись до думки О. Кульчицького про те, що «філософська антропологія дає підставу міркувати не тільки про людину, яка є, а й про людину, яка має бути...», — про ідеал людини. Тому вона має значення для педагогіки як науки про виховання повновартісної, завершеної спільноти. Але для того, щоб висновки філософської антропології могли мати практичне значення, її міркування не можуть обмежуватись роздумами над сферою загальнолюдського, що на ділі є тільки ідеальною абстракцією. Адже загальнолюдське існує насправді у конкретних поста-тях національних чи епохальних (пов'язаних з історичною добою) типів, формування яких зумовлене національними та епохальними («історично часовими») психічними структурами» [13, с. 146–147].

У контексті заявленого дослідження також є необхідним аналіз спогадів учасників подій [Див., напр.: 15; 10; 14]; свідчення очевидців та сторонніх спостерігачів [Див., напр.: 20; 24]; соціологічні опитування, предметом яких є стан масової людини в часи катаклізмів антропогенного походження. Під масовою людиною розуміємо у найзагальнішому вигляді конструкт, запропонований та описаний іспанським філософом Ортегою-і-Гассетом, а також соціальним філософом Д. Московічі [Див. детальн. про це: 6]. Головною ознакою такою людини є ідентифікація себе із

загалом («такий, як усі»). Суспільна уніфікація є основною характеристикою такої людини.

Перспективними для даного дослідження є і сучасні проекти соціологів, які дозволяють отримати інформацію про певний зріз індивідуальних настроїв в українському соціумі. Особливо це важливо сьогодні, під час війни за повне й остаточне визволення України з-під гніту російської імперії, в яких би іпостасях ця імперія не існувала [26].

Основна частина. Як зазначалося вище, дослідження стану української людини часів Голодомору можна взяти за певну модель при вивченні питання самопочуття, світопереживання, морального стану людини кризи у її найжорсткішому вигляді: катаклізмів – катастроф антропогенного характеру, тобто, війн, революцій, повстань, політичних репресій, міжтнічних конфліктів, геноцидів тощо.

Із усіх джерел, за якими можливо створити наукову картину самопочуття людини у періоди таких жорстоких випробувань, напрошується головний достовірний висновок: пересічна людина в часи жорстоких катаклізмів перебуває у стані важкого стресу і відчуває найсильніші страхи.

Дослідники Голодомору одностайно стверджують, що відчуття страху та безвиході було тотальним, і в той же час відчайдушне бажання вижити домінувало, хоча були й люди, які хотіли смерті як закінчення цих нелюдських страждань. Так, Михайло Костів, координатор проекту «Голодомор: мозаїка історії. Невідомі сторінки», який збирав свідчення тих, хто сам пережив Голодомор, зазначав, що «основне, що об'єднує всі історії, – це згадки про харчування сурогатами і відчайдушне бажання вижити. Інший спільний момент – це страх того, що Голодомор може повторитися» [24]. Відчуття небезпечного й ворожого чужого теж присутнє у свідченнях очевидців: ««Чужі у шкірянках понаїжджали, усіх в колгосп позаяняли», «тройки із червоноармійцями вулицями ходили і все забрали», «де, який господар був, то всіх понищили», «маєш коня і трохи землі, то вже куркуль», «де, хто що мав, все забрали», «бунтували, то їх приїхали і забрали на Соловки», «так багато померло, що не рахували», «на собі мертвих на цвинтар носили», «п'ятеро дітей померло у сусідів», «зерно лежало пріло, а люди з голоду мерли»... Ці фрази зустрічаються у всіх свідченнях очевидців-свідків Голодомору, організованого владою більшовиків в Україні у 1932-33 роках» [24].

Величезний внесок у засудження Голодомору в Україні вніс Володимир-Юрій Данилів, який активно сприяв створенню Міжнародної комісії з розслідування злочинів організаторів штучного голоду 1932-33 рр. «Я вважаю..., що злочин московських народовбивців у 1933 році був особливо важкий, бо, крім того, що він був детально, до найменших нюансів, планований, коли йдеться про його виконання, він ще з більшою старанністю був планований як його закрити. Яких трюків вони вживали, включно з привозом до Харкова прем'єр-міністра Франції, є речі добре відомі» [11, с. 13], – стверджував В-Ю. Данилів.

Саме цей видатний діяч української діаспори і великий патріот України активно боровся за створення окремого Міжнародного суду для розслідування злочинів більшовицької Москви проти українського народу, зокрема, організації голодомору в Україні в 1932-1933 рр. [12, с. 37].

Обґрунтовуючи необхідність організації такого суду у Зверненні до Президента і членів Секретаріату Світового Конгресу Вільних Українців, Данилів писав: «Московські злочинці радітимуть, що й тим разом ми не зуміли відкрити перед світом їхнього колосального злочину супроти українського народу. Вони й далі безкарно зможуть продовжувати їхні злочини не тільки в Україні, але також в інших окупованих ними країнах і в цей самий час безлічно голосити, що вони «всім пригнобленим і бідним руку подають»» [12, с. 37].

90 річниця Голодомору-геноциду українського народу, яку 2023 року відзначала українська нація і держава, воююча все з тим же жорстоким і підступним ворогом – імперською росією, є одним із найсерйозніших нагадувань українцям та всьому світові, чим є ерефія та тоталітаризм, сутність яких захована у людиноненавистницьких практиках та війнах. І сьогодні, на полях битв російсько-української війни вирішується питання про життя/смерть українців як держави, нації і окремих громадян-патріотів своєї Батьківщини.

Варто відзначити, що в Україні, особливо після прийняття Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» ведеться велика робота по вивченню подій тієї страшної трагедії та увіковічення пам'яті її жертв. Вочевидь, вже тепер, не чекаючи закінчення цієї війни із росією, повинна невпинно та постійно вестись робота як по збереженню фактажної бази подій, так і по науковому їх осмисленню на загальнонаціональному рівні. Не зайвим є висвітлення реалій цієї війни і в освітніх закладах, починаючи зі школи. У ст. 3 Закону про Голодомор-геноцид йдеться про необхідність «...забезпечення вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України» [Цит. за: 3, с. 5]. Таку ж законодавчу підтримку, на думку авторки, необхідно забезпечити і тематиці російсько-української війни. Важливою тезою є і положення Закону про надання доступу науковцям до архівів, пов'язаних із подіями Голодомору: «...забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932-1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору» [3, с. 6]. Важливою для наукового вивчення проблеми є і стаття 4 Закону, в якій йдеться про те, що саме «держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України» [3, с. 6]. На такому ж рівні, на авторську думку, мають здійснюва-

тись і наукові дослідження по російсько-українській війні вже сьогодні.

Вище йшлося про те, що Голодомору 1932-1933 рр. в Україні присвячено вже величезну кількість досліджень. І це не лише історичні розвідки, а й політологічні, філософські, економічні, літературознавчі, демографічні тощо, але самопочуттю української людини доби Голодомору присвячено мало аналітичних матеріалів. Між тим, Україна після розпаду СРСР неадекватно характеризувалась як посттоталітарна, постколоніальна та постгеноцидна країна. Постгеноцидна саме через пережитий її народом досвід Голодомору-геноциду, що залишив глибокий слід у ментальності, культурі, побуті тощо українців на довгі роки, впливаючи на історичні події в житті народу. Отже, всебічне вивчення Голодомору не може обходити питання людської екзистенції. Такий аналіз може бути особливо корисним саме у теперішній час, коли українська нація знову бореться проти спрямованого на неї геноциду з боку путінської неоімперії Кремля. Адже головною метою гарячої фази війни путінської неоімперії є не захоплення української території, а фізичне винищення українців та перетворення тих, хто залишиться в живих на росіян.

У 1948 р. Генеральна Асамблея Об'єднаних Націй прийняла Конвенцію про Запобігання і Покарання Злочину Геноциду. Конвенція стала прависильною 12 січня 1951 р. На жаль, сучасна ООН виявилась неспроможною прийняти рішення про визнання путінської агресії проти України геноцидом українського народу, чим засвідчила свою неадекватність викликом сучасної доби.

Осмислюючи поразку національно-визвольних змагань українців у революційних подіях 1917-1921 рр., М. Шлемкевич написав філософську роботу-дослідження «Загублена українська людина» [27], в якій проаналізував особистісну суб'єктність українського народу в історичній ретроспективі та в ході революційних подій. Дослідник прийшов до висновку, що внаслідок поразки вольовий стрижень української модерної нації, яка почала формуватись у ході становлення зачатків модерної нації в Україні наприкінці XIX ст., було порушено, спричинивши тим самим соціальний песимізм та великі втрати серед українського активного населення. Рухаючись у парадигмі дослідження М. Шлемкевича далі можемо з повним правом стверджувати, що Голодомор 1932-1933 рр. в Україні, який став геноцидом українського народу, знищив українську людину і став антропологічною катастрофою для українства в цілому.

Уся сталінська доба була відвертим цілеспрямованим нищенням креативної людської екзистенції як прямої загрози режимові, де людина перетворювалась на гвинтик державної машини, або знищувалась фізично як «ворог народу». Варто погодитись із думкою філософа В. Ятченка про те, що «однією з суттєвих ознак сталінського режиму було витрактування людини як найголовнішого знаряддя в справі побудови нового суспільства. Це – бачення людини (в нашому випадкові – селянина кінця 20-х – початку

30-х років) як фактично однопорядкової істоти поряд з робочою худобою, основна функція якої – трудитись, основна ціль якої – в її здатності до праці. В цілому ряді партійних документів пропозиції про надання допомоги голодуючим обґрунтовуються необхідністю поновити селян в якості їх саме як робочої сили» [28, с. 108].

Зі сталінської доби українці матірній Україні вийшли «змертвілими», залишилось «...лише холодне згарище, де вже навіть попіл розвіявся за вітром» (В. Мороз). «Для України трагедія стала подвійною – як для всіх «націоналів» Радянського Союзу, бо такі поняття, як нація, патріотизм, рідна мова, Вітчизна, теж потрапили до реєстру «вигаданих», «книжних» речей. Людина, яка не вірила ні в що, мусіла збайдужіти і до України», – так охарактеризував епоху сталінського тоталітаризму та постсталінську добу Валентин Мороз [19, с. 5].

Період сталінізму створив мертвотну атмосферу страху і зневіри, примітивізувавши фактично всі сфери суспільного життя. І це не могло не відобразитися на ціннісних установках пересічного українця та його моральних принципах. Подвійні стандарти існування советської людини породили масовий свідомісний нігілізм, який у пізніші часи брежнєвізму переріс у «пофігізм» масової людини («простого советского человека»). Валентин Мороз, відомий український дисидент, історик, так писав про ту добу: «Не можна без кінця випускати грошові знаки – бо знеціняться. Не можна без кінця вкладати в людську голову слова – бо наслідком буде та ж сама девальвація. Девальвація слова – основна моральна проблема, яку залишила по собі сталінська доба. Епітети вищого і найвищого ступенів, знаки оклику, заклики, виклики – усе це досягло такої концентрації, що зникли будь-які реальні критерії. Величезна, до краю надута повітряна куля, обписана крикливими лозунгами, відірвалася від землі і попливла. ...Ніхто не вірив ні в яку реальність...» [19, с. 4–5]. І далі: «Девальвація слова потягла за собою жадливу девальвацію всіх понять. До розгляду вигаданих потрапили мета, ідеал, героїзм, подвиг. Міцно відгороджений своїм нігілізмом від усього духовного, «трудящий» викинув за борт усе» [19, с. 5–6].

Потреба у реальному патріотизмові сама собою не відроджувалась, потрібні були будителі опалої української маси пересічних людей. Такими будителями українців матірній Україні стали українські шістдесятники. З цією думкою В. Мороза не можна не погодитись. Іван Дзюба стверджував, що «... нічого іншого люди так не ждуть, як живого прикладу героїчної громадської поведінки. Людям потрібен цей приклад не тому, що без нього не можуть скласти уявлення про істинне громадське діяння, а тому, що їм потрібна певність, що і сьогодні таке героїчне діяння можливе, і сьогодні воно не безплідне» [Цит. за: 19, с. 5].

При розгляді даної теми однією з найскладніших проблем, і у той самий час, абсолютно неунікненою стає питання зради та самозради. Це ж і є

однією з головних причин українських бід та трагедій. Наслідком, який призводив до поразок національно-визвольних змагань та спротиву імперіям, зокрема і російській, була схильність частини населення та особливо еліт до самозради, готовність йти на поступки ворогові, на колаборацію з ним чи й відверту зраду Батьківщини. Сьогодні таких людей називають в Україні «ждунами». Це один із найнебезпечніших чинників, що становить загрозу поразки та діяв протягом віків історії країни та її народу [4; 5]. Проте, ця проблема вимагає окремого поглибленого розгляду. Тут же зазначимо, що її вивчення в контексті даного дослідження є необхідним. У цьому плані особливого значення набувають спогади свідків та учасників подій. М.І. Дорошенко зазначав у спогадах: «Тимчасово ми програли важку і складну революційну боротьбу 1917-23 років за волю і державність України. Отаманія і анархія, запроданство й малосвідомість українських мас та перехід стотисячної Галицької Армії до Денікіна, а потім до таких же московських большевиків, остаточно припечатили на певний період Волю України. Подібне траплялося в історії не лише з нашим, але й з іншими, тепер уже вільними, народами світу» [10, с. 17]. Серед будь-якої загроженої спільноти є схильність певної частини її представників до зради своїх земляків заради отримання певних життєвих переваг для себе. У спогадах «Мої дитинство та юність у Києві (1930-ті – початок 1950-х). Фрагменти зі спогадів» В. Литовченко, описуючи свої дитячі роки під час Другої світової війни, пише, що «...в цей час нерідкі були випадки, коли сім'ї комуністів свої ж видавали за мізерні пайки. Мама часто нас ховала під ліжко, коли відчувала загрозу, і для нас, дітей, це створювало незабутні страхи і жахи. ...Страхи ми натерпілись багато разів...» [14, с. 34–35].

А Михайло І. Дорошенко як головну причину всіх українських бід описує у спогадах саме самозраду. Стверджуючи, що українська довготривала трагедія «неіснування» розпочалась зі зради інтересів українського народу частиною українського старшинства, яка перейшла на бік Петра І та допомогла своїми руками знищити залишки козацької держави гетьмана Мазепи. Автор вказує, що ця тенденція стала причиною і основною підставою серії українських історичних поразок. «В той час, коли проголосилась і вирішувалась доля України, то знову виникло те саме, що й при гетьманові Мазепі: САМИ-СЕБЕ!» [10, с. 11].

Автор спогадів згадує, що однією з причин поразки національно-визвольної революції 1917-1921 (23) рр. була все та ж самозрада українців, про яку говорив і С. Петлюра. «Одного дня Отаман закликав нас і сказав: «нам зовнішній ворог не страшний, а страшний свій, внутрішній. Якби ми його не мали, то Україна вже давно існувала б»» [10, с. 12].

Висновки. З усього вище викладеного принаймні можна зробити висновок, що самопочуття пересічної людини (українська людина тут не є винятком) у часи катаклізмів (катастроф) – це стан постій-

ного стресу та тотального страху, непевності і загроженості. Реальна здатність спільноти до виживання залежить від стійкості (фізичної та духовної) її громадян; їхнього патріотизму та здатності до опору ворогові, коли мова йде про катаклізми антропогенного характеру; почуття любові до Батьківщини та відповідальності еліт; ефективного та професійного керівництва в надзвичайних умовах існування спільноти. Вивчення проблеми переживання людиною катаклізмів є однією з базових наукових проблем світової соціогуманітаристики, оскільки світ вступив у добу активних трансформацій, часто непередбачуваних та неконтрольованих. Для сучасного українознавства проблема переживання катаклізмів українською «пересічною» людиною перетворюється на одну з найактуальніших як безпекова, економічна, політична, антропологічна, зрештою – філософська, оскільки Україна сьогодні знаходиться в епіцентрі переоблаштування глобального світу.

Дослідження даного питання вимагає спеціальної уваги до вже існуючої наукової аналітики та пошуку нових шляхів та методів вивчення проблеми. Найнагальнішим завданням у цьому плані є аналіз соціоантропологічних та смисложиттєвих вимірів російсько-української війни 2014р.- теперішній час.

1. 90 років Голодомору – геноциду українського народу (1932-1933рр.). *Українознавчий альманах*. Випуск 33. 2023. С. 101–222.
2. Бондаренко М.М. Україна – 1933: кулінарна книга. Пам'ять людська. Друге вид., переробл. та доп. Суми: ПВП «Вид. будинок «Еллада»», 2018. 248 с.
3. Горошко С.І., Червінський В.І. Голодомор 1932-1933 рр. Українська гуманітарна катастрофа ХХ століття. К.: Україна, 2016. 180 с.
4. Грабовська І.М. Проблема національної самозради в українських реаліях сьогодення. *Zbiór artykułów naukowych. «Aktualne naukowe problemy: rozpatrzenie, decyzja, praktyka»*. Gdańsk. № 6. 2016. С. 93–97.
5. Грабовська І. Українські еліти: конфлікт між «кочубеїзмом» і «мазепинством» (спроба філософсько-світоглядного аналізу). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. №29(1), 2020. С. 37–43.
6. Грабовська І.М. Суб'єктивізація versus масовізація українського соціуму. *«Studia Orientalne»*. Польща. №4. 2022. С. 71–82. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/10-15804/studia-orientalne>
7. Грабовська І., Грабовський С. До філософських підстав осмислення проблеми суб'єктності України. Концепція Олександра Кульчицького. *Українознавство*. 2023. №3. С. 143–158.
8. Дж. Мейс. Ваші мертві вибрали мене. К.: Українська Прес-група, 2008. 672 с.
9. Дж. Мейс. Україна: матеріалізація привидів. К.: ТОВ «Вид-во «Кліо»», 2016. 688 с.

10. Дорошенко Михайло І. Українська трагедія. Спогади з Другої світової війни. Нью-Йорк, 1980, б/в, 224 с.
11. Душею завжди з Україною. *Пропам'ятний збірник на пошану українського правника і політолога Володимира-Юрія Даниліва*. Київ-Торонто, 2003. 544 с.
12. Звернення Володимира-Юрія Даниліва до Президента і членів Секретаріату Світового Конгресу Вільних Українців у справі створення окремого Міжнародного суду для розслідування злочинів більшовицької Москви проти українського народу, зокрема, організації голодомору в Україні в 1932-1933 роках 17 жовтня 1983 року. *Душею завжди з Україною. Пропам'ятний збірник на пошану українського правника і політолога Володимира-Юрія Даниліва*. Київ-Торонто, 2003. С. 37.
13. Кульчицький Олександр. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен-Львів, 1995. 164 с.
14. Литовченко В. Моє дитинство та юність у Києві (1930-ті – початок 1950-х). Фрагменти зі спогадів. *Сучасність the last. Іван Дзюба та його доба / Упор. Сергій Грабовський*. Київ: Міленіум, 2023. С. 30–41.
15. Лук'яненко Левко. З часів неволі. Кн. 2. К.: МАУП, 2007. 368 с.
16. Маланюк Є. Єдинонеділимство. *Книга спостережень. Проза*. Том другий. Накладом Видавництва «Гомін України». Торонто, Онт., Канада, 1966. С. 247–260.
17. Марочко Василь. Йосип Сталін – фельдмаршал Голодомору. К.: Видавець Мельник М.Ю., 2020. 104 с.
18. Моргун Федір. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Вид. 3-тє, скороч. Полтава: «Дивосвіт», 2008. 288 с.
19. Мороз Валентин. Серед снігів (Полемічний есей). Торонто. Видала Старшина Пластової Станиці, 1972. 31 с.
20. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. У 2-х кн. Кн. друга. К.: ВД «Калита», 2009. 920 с.
21. Папуга Я.Б. Український громадський комітет рятунку України (УГКРУ). *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України*. К.: Наукова думка, 2019. Т.: Україна—Українці. Кн. 2. С. 728.
22. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій: Науково-популярне видання. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: К.І.С., 2019. 272 с.
23. Слободян Лілія (Шеремета). Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932-1933 років. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/moralno-psychologichni-naslidky-golodomoru-1932-1933-rokiv-liliya-slobodyan-sh>
24. «Хотіли винищити нас, українців»: свідки Голодомору розповідають про пережите (відео). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-ekspedytsiya-rozpovidi-svidkiv/31573571.html>
25. Чупрій Л.В. Політика національної безпеки української держави в гуманітарній сфері. *Монографія*. К.: ПП «Мастер Принт», 2015. 508 с.
26. Чупрій Л.В., Настояща К.В., Марутян Р.Р. Культурні практики населення України під час війни: *Аналітичний звіт*. К.: Вид-во НДІУ, Вид-во «Міленіум», 2023. 220 с.
27. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Нью-Йорк: Видавництво «Життя і Мислі», 1954. 158 с.
28. Ятченко В. Духовний світ української людини в часи Голодомору. Соціоантропологічні й смислоттєві виміри Голодомору 1932-1933 років в Україні. К.: Міленіум, 2016. 166 с.

References

1. *90 rokiv Holodomoru – henotsydu ukrainskoho narodu (1932-1933rr.)*. [90 years of the Holodomor - the genocide of the Ukrainian people (1932-1933)]. (2023). *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 33. 2023. Pp. 101–222. (in Ukrainian).
2. Bondarenko M.M. (2018). *Ukraina – 1933: kulinarna knyha. Pamiat liudska* [Ukraine - 1933: a cookbook. Memory is human]. Druhe vyd., pererobl. ta dop. Sumy: PVP «Vyd. budynok «Ellada»». 248 p. (in Ukrainian).
3. Horoshko S.I., Chervinskyi V.I. (2016). *Holodomor 1932-1933 rr. Ukrainska humanitarna katastrofa XX stolittia* [The Holodomor of 1932-1933. The Ukrainian humanitarian catastrophe of the 20th century]. K.: Ukraina. 180 p. (in Ukrainian).
4. Grabovska I.M. (2016). *Problema natsionalnoi samozrady v ukrainskykh realiiakh sohodennia* [The problem of national treason in today's Ukrainian realities]. *Zbiór artykułów naukowych. «Aktualne naukowe problemy: rozpatrzenie, decyzja, praktyka»*. Gdańsk. № 6. Pp. 93–97. (in Ukrainian).
5. Grabovska I. (2020). *Ukrainski elity: konflikt mizh «kochubeizmom» i «mazepynstvom» (sproba filozofsko-svitohliadnoho analizu)* [Ukrainian elites: the conflict between "Kochubeism" and "Mazepinism" (an attempt at a philosophical and worldview analysis)]. *Doslidzhennia z istorii i filozofii nauky i tekhniky*. №29(1). Pp. 37–43. (in Ukrainian).
6. Grabovska I.M. *Subiektyvatsiia versus masovizatsiia ukrainskoho sotsiumu* [Subjectivization versus massification of Ukrainian society]. *«Studia Orientalne»*. Polshcha. №4. 2022. Pp. 71–82. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/10-15804/studia-orientalne> (in Ukrainian).
7. Grabovska I., Hrabovskyi S. (2023). *Do filozofskykh pidstav osmyslennia problemy subiektnosti Ukrainy. Kontseptsiiia Oleksandra Kulchytskoho* [To the philosophical foundations of understanding the problem of subjectivity of Ukraine. Concept by Oleksandr Kulchytskyi]. *Ukrainoznavstvo*. №3. Pp. 143–158. (in Ukrainian).

8. Dzh. Meis. (2008). *Vashi mertvi vybraly mene* [Your dead chose me]. K.: Ukrainska Pres-hrupa. 672 p. (in Ukrainian).
9. Dzh. Meis. (2016). *Ukraina: materializatsiia pryvydiv* [Ukraine: the materialization of ghosts]. K.: TOV «Vyd-vo «Klio»». 688 p. (in Ukrainian).
10. Doroshenko Mykhailo I. (1980). *Ukrainska trahediia. Spohady z Druhoi svitovoi viiny* [Ukrainian tragedy. Memories from the Second World War]. Niu-York, b/v. 224 p. (in Ukrainian).
11. *Dusheiu zavzhdy z Ukrainoiu* [My soul is always with Ukraine]. (2003). *Propamiatnyi zbirnyk na poshanu ukrainskoho pravnyka i politoloha Volodymyra-Yurii Danyliiva*. Kyiv-Toronto. 544 p. (in Ukrainian).
12. *Zvernennia Volodymyra-Yurii Danyliiva do Prezidenta i chleniv Sekretariatu Svitovoho Konhresu Vilnykh Ukrainstiv u spravi stvorennia okremoho Mizhnarodnogo sudu dlia rozsliduvannia zlochyniv bilshovytskoi Moskvy proty ukrainskoho narodu, zokrema, orhanizatsii holodomoru v Ukraini v 1932-1933 rokakh 17 zhovtnia 1983 roku. Dusheiu zavzhdy z Ukrainoiu* [Volodymyr-Yuri Danyliv's appeal to the President and members of the Secretariat of the World Congress of Free Ukrainians in the case of the creation of a separate International Court to investigate the crimes of Bolshevik Moscow against the Ukrainian people, in particular, the organization of the famine in Ukraine in 1932-1933, October 17, 1983]. *Propamiatnyi zbirnyk na poshanu ukrainskoho pravnyka i politoloha Volodymyra-Yurii Danyliiva*. Kyiv-Toronto. P. 37. (in Ukrainian).
13. Kulchytskyi Oleksandr. (1995). *Osnovy filosofii i filosofichnykh nauk* [Basics of philosophy and philosophical sciences]. Miunkhen-Lviv. 164 p. (in Ukrainian).
14. Lytovchenko V. (2023). *Moi dytynstvo ta yunist u Kyievi (1930-ti – pochatok 1950-kh). Frahmenty zi spohadiv* [My childhood and youth in Kyiv (1930s - early 1950s). Fragments from memories]. *Suchasnist the last. Ivan Dziuba ta yoho doba / Upor. Serhii Hrabovskiyi*. Kyiv: Milenium. Pp. 30–41. (in Ukrainian).
15. Lukianenko Levko. (2007). *Z chasiv nevoli* [From the time of captivity]. Kn. 2. K.: MAUP. 368 p. (in Ukrainian).
16. Malaniuk Ye. (1966). *Yedynonedilymstvo* [Monogamy]. *Knyha sposterezhen. Proza. Tom druhyi*. Nakladom Vydavnytstva «Homin Ukrainy». Toronto, Ont., Kanada. Pp. 247–260. (in Ukrainian).
17. Marochko Vasyl. (2020). *Yosyp Stalin – feldmarshal Holodomoru* [Joseph Stalin – field marshal of the Holodomor]. K.: Vydavets Melnyk M.Iu. 104 p. (in Ukrainian).
18. Morhun Fedir. (2008). *Stalinsko-hitlerivskiyi henotsyd ukrainskoho narodu* [The Stalin-Hitler genocide of the Ukrainian people]. Vyd. 3-tie, skoroch. Pottava: «Dyvosvit». 288 p. (in Ukrainian).
19. Moroz Valentyn. (1972). *Sered snihiv (Polemichni eseji)* [Among the snows (Polemical essay)]. Toronto. Vydala Starshyna Plastovoi Stanytsi. 31 p. (in Ukrainian).
20. *Pamiat narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932-1933 rokiv. Svidchennia* [Memory of the people: genocide in Ukraine by famine of 1932-1933. Testimony]. (2009). U 2-kh kn. Kn. druha. K.: VD «Kalyta». 920 p. (in Ukrainian).
21. Papuha Ya.B. (2019). *Ukrainskyi hromadskyi komitet riatunku Ukrainy (UHKRU)* [Ukrainian Public Committee for the Rescue of Ukraine (UPCRU)]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. ; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. K.: Naukova dumka. T.: Ukraina—Ukrainstsi. Kn. 2. P. 728. (in Ukrainian).
22. Reva I. (2019). *Po toi bik sebe: sotsialno-psykhologichni ta kulturni naslidky Holodomoru i stalinskykh represii: Naukovo-populiarne vydannia* [On the other side of myself: socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalin's repressions: Popular science edition]. 2-he vyd., pererob. i dop. K.: K.I.S. 272 p. (in Ukrainian).
23. Slobodian Liliia (Sheremeta). *Moralno-psykhologichni naslidky Holodomoru 1932-1933 rokiv* [Moral and psychological consequences of the Holodomor of 1932-1933]. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/moralno-psykhologichni-naslidky-golodomoru-1932-1933-rokiv-liliya-slobodyan-sh> (in Ukrainian).
24. «*Khotily vynyshchyty nas, ukrainstiv*»: *svidky Holodomoru rozpovidaiut pro perezhyte (video)* ["They wanted to exterminate us, Ukrainians": witnesses of the Holodomor tell about their experiences (video)]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-ekspedytsiya-rozpovidiv-svidkiv/31573571.html> (in Ukrainian).
25. Chuprii L.V. (2015). *Polityka natsionalnoi bezpeky ukrainskoi derzhavy v humanitarnii sferi* [National security policy of the Ukrainian state in the humanitarian sphere]. *Monohrafiia*. K.: PP «Master Prynt». 508 p. (in Ukrainian).
26. Chuprii L.V., Nastoishcha K.V., Marutian R.R. (2023). *Kulturni praktyky naseleння Ukrainy pid chas viiny* [Cultural practices of the population of Ukraine during the war]: *Analitychnyi zvit*. K.: Vyd-vo NDIU, Vyd-vo «Milenium». 220 p. (in Ukrainian).
27. Shlemkevych M. (1954). *Zahublena ukrainska liudyna* [A lost Ukrainian person]. Niu-York: Vydavnytstvo «Zhyttia i Mysli». 158 p. (in Ukrainian).
28. Iatchenko V. (2016). *Dukhovnyi svit ukrainskoi liudyny v chasy Holodomoru. Sotsioantropolohichni y smyslozhyttievi vymiry Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini* [The spiritual world of Ukrainian people during the Holodomor. Socio-anthropological and meaningful dimensions of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]. K.: Milenium. 166 p. (in Ukrainian).